

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'344.2(497.6)

UDK 811.163.4'28(497.6)

Haris ČATOVIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu

Institut za jezik

haris.catovic@izj.unsa.ba

**REFLEKSI KRATKOG JATA U JUGOISTOČNOJ BOSNI
U ANKETI PITANJA O GOVORU PROSTOGA NARODA (1897)
I POPUNJENIM UPITNICIMA ZA ISPITIVANJE
BOSANSKOHERCEGOVAČKIH GOVORA (1975–1986)**

U radu se tretira pitanje refleksa starog glasa jata u kratkom slogu na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa čija je baza istočnohercegovački dijalekt. Analiza je vršena na osnovu rezultata koji su doneseni s anketama *Pitanja o govoru prostoga naroda* iz 1897. godine i *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986). Iz tih svijih anketa uzeti su u razmatranje rezultati onih punktova koji pripadaju jugoistočnobosanskom govornom tipu, to su: Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik, Rogatica, Višegrad, obrađeni u okvirima projekta *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) koji je proveo Zemaljski muzej, te popunjenim upitnicima za ispitivanja bosanskohercegovačkih govora, koji su provedeni na području Čajniča, Goražda, Kalinovika, Rogatice i Višegrada u okvirima projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986) pod rukovodstvom Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik.

Ključne riječi: *fonetika, fonologija, jat, istočnohercegovački dijalekt, jugoistočnobosanski govorni tip, kvestionar*

Jugoistočnobosanski govorni tip i pripadajući punktovi

O identifikiranju, prvim spomenima i proučavanju ovog govornog tipa detaljnije se može saznati u radu „Refleksi dugog jata u anketi *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) i *Bosanskohercegovačkom dijalekatskom kompleksu*“ (1975–1986)¹, autora Harisa Čatovića (2018: 144–147). Kao što je već nazna-

¹ https://izj.unsa.ba/files/28-17/06.%20Haris_Catovic_Refleksi_dugog_jata_u_JI_Bosni_u_Anketi_i_Bhdk.pdf

čeno izvori za istraživanje su dvije ankete provedene na bosanskohercegovačkom terenu: *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) i *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986). Uzeti su u obzir upitnici koji su relevantni za istraživanje jugoistočnobosanskog govornog tipa, a koji su provedeni na području Čajniča, Foče, Goražda, Kalinovika, Rogatice, Višegrada, u okvirima projekta *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) koji je proveo Zemaljski muzej, te popunjeni upitnici za ispitivanja bosanskohercegovačkih govora koji su provedeni na području Kalinovika, Goražda, Čajniča, Rogatice i Višegrada u okvirima projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986) pod rukovodstvom Instituta za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik.

Popis punktova

Oznaka punkta u nastavku teksta	<i>Pitanja o govoru prostoga naroda</i>	Oznaka punkta u nastavku teksta	<i>Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks</i>
ČA1	Upitnik br. 14437: Čajniče, Goražde	GK1	Punkt broj 40: Goražde, Sofići
ČA2	Upitnik br. 14438: Čajniče	GK2	Punkt broj 41: Goražde, Sopotnica
ČA3	Upitnik br. 14439: Čajniče	ČK1	Punkt broj 42: Čajniče, Slatina
FA1	Upitnik br. 14447: Foča	FK1	Punkt broj 26: Foča, Popov Most
FA2	Upitnik br. 14448: Foča	FK2	Punkt broj 27: Foča, Zavajt
FA3	Upitnik br. 14449: Foča	FK3	Punkt broj 28: Foča, Rataj
FA4	Upitnik br. 14450: Foča	FK4	Punkt broj 39: Foča, Podgrađe
FA5 ²	Upitnik br. 14452: Foča		
KA1	Upitnik br. 14451: Kalinovik, Foča	KK1	Punkt broj 22: Kalinovik, Kruščica
		KK2	Punkt broj 29: Kalinovik, Vlahovlje
		KK3	Punkt broj 30: Kalinovik, G. Ljuta
RA1	Upitnik br. 14519: Rogatica	RK1	Punkt broj 47: Rogatica, Plješevica
RA2	Upitnik br. 14520: Rogatica		
RA3 ³	Upitnik br. 14521: Rogatica	RK2	Punkt broj 48: Rogatica, Žepa

² Na upitniku stoji da je dostavljen anonimno, te da je riječ o pravoslavicima.

³ „Riječi su bilježene od naroda iz mjesta Rogatice i okolice (opštine) joj i to ovih seoca: Kovanj, Plješevica, Seljani, Strmac, Dobroušići, Dobromerovići, Bjelogorci, Pašić-kula, Drobnići, Borač, Brčigovo, Varošište, Karačići, Zaganovići, Ziličinai Međeđe, koja ne pripada ... (nejasno napisano): Narod je po vjeroispovijesti: Muhamedanci i Pravoslavci.

GA1 ⁴	Upitnik br. 14405: Glasinac, Rogatica	SK1	Punkt broj 49: Sokolac, Selišta
		SK2	Punkt broj 50: Sokolac, Novoseoci
		SK3	Punkt broj 52: Sokolac, Šalibegovići
VA1	Upitnik br. 14585: Višegrad	VK1	Punkt broj 44: Višegrad, Bijela
VA2	Upitnik br. 14586: Višegrad	VK2	Punkt broj 45: Višegrad (čaršija)
VA3	Upitnik br. 14587: Višegrad		
VA4	Upitnik br. 14588: Višegrad	VK3	Punkt broj 46: Višegrad, Crni Vrh
		RDK1	Punkt broj 43: Rudo, Bjelušine

Kratki refleksi jata u jugoistočnoj Bosni

Broj pitanja u građi iz 1897. godine za ispitivanje refleksa jata u kratkom slogu na neki način je ograničio ispitivanje građe *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa* sa ovog govornog prostora, ne samo zato što u samoj građi nema dovoljno pitanja, već što u pitanjima nema leksema koje su ispitivane 1897. godine. Stoga smo, radi preglednosti u drugoj koloni tabele u kojima smo prezentirali primjere koje smo pronašli u građi *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa*, a u nastavku rada ćemo za potrebe definiranja jasnije i preciznije slike o problemu jata u kratkom slogu koristiti i druge primjere koji su obrađeni u građi *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa*.

Razlike neke u govoru između te dvije vjeroispovjesti zabilježene su odmah kod dotične riječi.“

⁴ „Ovo je opisano u općini Glasincu kotaru rogatičkom. U ovijem krajevima, žive samo pravoslavni i muhamedanci, drugih vjeroispovjedi domaćih nema.“

Tabela: Komparativni prikaz rezultata

<i>Pitanja o govoru prostoga naroda 1897.</i>		<i>Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks</i>	
Oznaka punkta	Vrijednost kratkog jata	Oznaka punkta	Vrijednost kratkog jata
ČA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme (1)	GK1	<i>šěme, bjěžati, pjěvā, djěca, đe</i>
ČA2	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	GK2	<i>šěme, bjěžati, pjěvā, dēca, đě</i>
ČA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme, djeca	ČK1	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, dēca, đě</i>
FA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme	FK1	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, dēca / djěca, đě</i>
FA2	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme	FK2	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, dēca, đě</i>
FA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	FK3	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, djěca, đe</i>
FA4	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	FK4	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, dēca, đe</i>
FA5	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca		
KA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, de, ljepota, sjeme, djeca	KK1	<i>šěme, bljěžī, pljěvā, dēca, đě</i>
		KK2	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, dēca, đe</i>
		KK3	<i>šěme, bjěžī, pjěvā, dēca, đě</i>

RA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme	RK1	<i>šěme, bjěži, pjěvā, dēca / djēca, dē</i>
RA2	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	RK2	<i>šěme, biži, pjěvā, dēca / djēca, dē</i>
RA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, gdje, ljepota, sjeme, djeca	SK1	<i>šěme, bjěži, pjěvā, dēca, dē</i>
GA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	SK2	<i>šěme, bjěži, pjěvā, – , dē</i>
VA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	VK1	<i>šěme, biži / bjěži, pjěvā, dēca, dē</i>
VA2	vjera, bježati / bižati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	VK2	<i>šěme bižim, pjěvā, dēca / djēca, dē,</i>
VA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	VK3	<i>šěme bjěži, pjěvā, dēca / djēca, dē</i>
VA4	–	RDK1	<i>šěme bjěži, pjěvā, dēca, dē</i>

Grada data u tabelama daje nam mogućnost da steknemo sliku o tome kakva je zamjena jata u kratkom slogu na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa. Kada govorimo o prostoru Bosne i Hercegovine, refleks jata u slobodnoj poziciji mogao je biti ikavski – u slučaju dugog i kratkog sloga – te ijekavski u slučaju dugog sloga i jekavski u slučaju kratkog sloga (Peco, 1980).

Jugoistočnobosanski govorni tip, kao i ostali govori bosanskohercegovačkog podneblja, pokazuje tu zakonomjernost: a) *ě>je*, b) *ě>e*, c) *ě>i*. Pored ovih, u ovim govorima, zabilježen je u određenom broju slučajeva ekavski refleks jata sa jotovanjem prethodnog suglasnika.

Specifikum ovog govornog područja, kada je u pitanju zamjena jata, je dosljedan jekavski refleks sa zanemarujućim ikavizmima i ekavizmima koji su, uvjetno kazano, postali leksikalizirana pojava u ovom govornom tipu. Ikavizmi su najčešće zapaženi u govorima Bošnjaka, što je, nesumnjivo, utjecaj ikavskih govora.

Na osnovu materijala koji je bio predmetom ovoga istraživanja, može se kazati da su ikavizmi vrlo rijetki u ovom govornom tipu. I ono malo ikavizama koji su zabilježeni u govorima Bošnjaka, najvjerovatnije nisu njihova autohtona jezička osobina, nego su oni u njihov govor uneseni sa strane. S tim u vezi, može se konstatirati da, u ovom govornom tipu, nema značajnije razlike između pripadnika različitih konfesija u pogledu zamjene vokala jat u kratkom slogu. Kao što je to naznačeno u komentarima, u pojedinim odgovorima, naročito onim zabilježenim u govoru Bošnjaka prisutan je ikavizam, ali ga, kako smo već ranije kazali, treba shvatiti uvjetno, budući da je ispitivanje vršeno na ograničenom broju primjera.

Kratki *ě>je*

Na cijelom prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa, uostalom kao i u drugim bosanskohercegovačkim govorima, kratki vokal jat zamijenjen je sa *je*.

- a) *b + ě > bje: bježati;*
- b) *p + ě > pje: pjevati;*
- c) *m + ě > mje: mjera;*
- d) *v + ě > vje: vjetar, vjera;*
- e) *s + ě > sje: sjeme;*
- f) *d + ě > dje: djeca, gdje.*

Osim ovih riječi u kojima se ispituje kratki vokal jat, kao što je u tabeli prikazano bile su ispitane i status njegovog refleksa u riječima *njegovati* i *ljepota*. O njima, kao i o riječima *đeca*, *đe* nešto više reći ćemo u poglavlju *Jekavska jotovanja*. Primjeri dati u tabeli suprotstavljeni su ikavskim oblicima ovih riječi, a osim ovih ispituje se i, što je razumljivo, prisutnost jekavskog u odnosu na ekavski refleks, pa čak u istom pitanju i odnos ekavskog prema ijekavskog.⁵ Kao što smo vidjeli iz tabele, prezentirani primjeri s jekavskim refleksom u zamjeni kratkog jata na području jugoistočnobosanskog govornog tipa slični su primjerima koji se javljaju i u drugim bosanskohercegovačkim govorima, ali se na prostoru ovog govornog tipa pokazuju i neka odstupanja.

U skupinama u kojima su suglasnici *b*, *z*, *v*, *c* bili prije kratkog jata bilježeni su različiti refleksi jata. U takvim skupinama nije uvijek ijekavska zamjena, već se pored jekavizama javljaju i ekavizmi i ikavizmi.

⁵ Neujednačena metodologija prilikom izrade same *Ankete* ogleda se, u ovom slučaju, u nedovoljno razrađenim i klasificiranim gramatičkim kategorijama kroz koje se ispituju različita variranja jata.

Jekavski refleks zabilježen je u skupinama *z+ě, b+ě, v+ě, c+ě, l+ě* u primjerima:

obje (ČA1)⁶, *željeo, lećeo, voljeo* (FA1), *objedvije, željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (FA2)⁷, *obje*⁸, *željeo, (ljećeo)*⁹, *voljeo* (FA3), *(obje)*¹⁰ (FA4), *željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (FA5), *obje, objedvije* (KA1), *obje*¹¹ (RA1), *obje, željeo* (RA3), *obje* (GA1), *obje*¹², *željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (VA1), *željeo, viđeo, voljeo* (VA2), *obje*¹³, *željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (VA3).

Kratko *ě>e*

Ekavski refleks zabilježen je u skupinama *z+ě, b+ě, v+ě, c+ě, l+ě* u primjerima:

zenica (*ceriti*)¹⁴, *jeo, jesti, izjesti* (ČA1), *obe, obedvije, zenica, veđa, ozlediti, ceriti, jesti, izjesti, jedro* (ČA2), *ozlediti, ceriti, jeojesti, izjesti, jedro* (ČA3), *zenica, ozlediti, vidjeo, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (FA1), *zenica, ozlediti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (FA2), *zenica, veđa, (ozlediti, ceriti)*¹⁵, *vidjeo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (FA3) *zenica, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (FA4), *obe, obedvije, zenica, veđa, ozlediti, ceriti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (FA5), *zenica, veđa, ozlediti, ceriti, jesti, izjesti, jedro* (KA1), *zenica, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (RA1), *zenica, veđa, zreo, vreo, jesti, izjesti* (RA2), *zenica, jesti, izjesti* (RA3), *zenica, veđa, ozlediti, ceriti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (GA1) (*zenica, veđa, ceriti*)¹⁶, *sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (VA1), *obe, zenica, veđa, ozlediti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (VA2), *zenica, veđa, sreo, jeo, zreo, vreo* (VA3), (*zenica, veđa*)¹⁷ (VA4).

⁶ U dopisanoj bilješci stoji: „...mjesto *objedvije* govori *obadvije*“.

⁷ Podvučen je samo oblik *objedvije*, ali je u komentaru dodat i oblik *obje*, mada je i on bio ponuđen kao rješenje u upitniku, pa samim tim postojala je mogućnost da se na taj način obilježi njegova prisutnost.

⁸ Dopisano: „*obadvije*“.

⁹ Nije podvučen lik *lećeo*, već je u komentaru dat navedeni u zagradi.

¹⁰ Nije podvučeno u upitniku, već naknadno dopisano u komentaru. Osim ovog lika naveden je i oblik *obadvije*.

¹¹ U komentaru dopisano: „Mjesto *obe, obedvije i objedvije* govori se *obje, obadvije*“.

¹² Dopisan komentar: „*obadvije, obadvoje, oboje*“.

¹³ U komentaru stoji: „Ne govore ni *obedvije*, ni *objedvije* nego *obadvije*“.

¹⁴ Dopisan komentar, umjesto *ceriti* koristi se *keseriti se*.

¹⁵ Primjeri navedeni u zagradi nisu podvučeni u upitniku, ali je dat komentar da ovako govore pravoslavci.

¹⁶ Nisu podvučeni, ali su ovi likovi napisani u komentaru.

¹⁷ Nisu podvučeni, ali su ovi likovi napisani u komentaru.

Na pitanje broj 3 u kvestionaru VA4, a u vezi s pitanjima *željeo, video, lećeo, voljeo, sreo, jeo, zreo vreo* ili *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio*, uopće nisu dati odgovori.

Građa pokazuje da se na čitavom terenu jugoistočnobosanskog govornog tipa ovi ekavizmi pojavljuju u govorima pravoslavaca i Muhamedanaca. Općeg karaktera bili bi ekavizmi *zenica, veđa, ceriti* i oni se prostiru na čitavom prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa. Također, pojavljuje se određeni broj ekavizama koji se ne javljaju na cijelom prostoru, pa stoga i nemaju karakter općenitijih ekavizama, već su karakteristični za pojedine uže zone ovog govornog tipa: *obe, ozlediti*.

Iako nam građa iz 1897. godine nudi informacije, odnosno, zavidan broj primjera o ekavskom refleksu jata koji je inače prepoznat kao karakterističan za sve ijekavske govore, ovdje nedostaje izvjesni dio građe u kojoj bi kratki jat u slobodnoj poziciji, dakle, fonološki neuvjetovanoj bio ekavski, a koji je specifičan za sve ijekavske govore.

U građi koju smo pronašli u *Bosanskohercegovačkom dijalekatskom kompleksu* pronađen je određeni broj takvih ekavizama i ikavizama, koji su inače specifični za ijekavske govore. Takav je na primjer ekavizam *cesta* koji je vrlo raširen u bosanskohercegovačkim govorima, te je zabilježen na svim punktovima jugoistočnobosanskog govornog tipa, a to se i razumije budući da je to standardni lik.

U jugoistočnobosanskom govornom tipu vrlo je raširen ekavizam *detelina*: *dětelina* (FK1, FK2, FK3, GK1) *děteljina* (RK2), *dětelina* (KK1, KK2, KK3, VK1, VK3, RDK1), *djětelina* / *dětelina* (VK2), *dětelina* / *dětelna* (RK1), *dětelka* / *dětelina* (ČK2), *dětel'na* (GK2). Ipak, u građi smo pronašli i određeni broj ekavizama koji se vezuje za pojedine lokalne govore unutar našeg govornog tipa. Takvi su: *tělo* (FK1, FK2, FK3, GK1, GK2, SK1, SK2).

Jahić (2002: 83–84) navodi u svojoj građi različite ekavizme koji su svojstveni ovom govornom tipu: *cědilka, děčka, na prěmer, slezěna, zěnica, děle, tělo*, ali navodi i ekavizme koji nemaju karatker općih: *čěvek, lěkar*.

Prefiks *ně*

Na cijelom području ovog govornog tipa zabilježeni su zamjenički i priloški oblici: *neki, nekako i negda*.¹⁸ U upitniku FA4 podvučen je oblik *nje-ki*, dok se oblik *njegda* javlja u FA3. Prisustvo ovakve pojave različito se tumači. Peco konstatuje da je izoglosa ove pojave utvrđena ne samo na prostoru Bosne, već i izvan nje, kao i u spomenicima nastalim na bosanskom terenu

¹⁸ U kvestionaru ČA1 dopisano je da se umjesto *negda* govori *nekad*.

(up. Peco, 1975:140–143). Brozović u svom radu o nastanku ove pojave iznosi mišljenje da je tu, prije svega, u pitanju izbjegavanje stapanja refleksa *ne* etimološkim *ni*- (up. Brozović, 1966: 164).

Jahić (2002: 83) o ovoj pojavi bilježi sljedeće: „Sekvencu *ne* smo nekoliko puta čuli u krajnim sjeverozapadnim muslimanskim govorima od Glasinca prema Olovu, bez sigurnije lokalizacije primjera. Ona svakako predstavlja sekvencu primljenu sa susjedno šćakavskog terena ili, eventualno, zadržanu u govorima starijeg sloja stanovništva“. U ovom slučaju, smatramo da je realnije zaključiti, ne samo da je *ne* proizvod međudijalekatskih kontakata, već i da je u ovom govornom tipu ova sekvencu odraz starijeg stanja, onog koji je svjedoči bosansku provenijenciju u dijalekatskoj podlozi. Sa sekvencom *ne* Jahić (2002: 83) navodi nekoliko primjera: *někāko*, *něko*, *několko*.

Kratki $\check{e} > e$ ($k+r+\check{e}$)

a) *prě>pre*

U svim kvestionarima na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa javlja se određeni broj stalnih ekavizama: *preko*, *prema*, *pred*. Pored ovih stalnih ekavizama, u navedenim primjerima čija je sastavnica prefiks *prě*- prisutan je ekavizam: *preskočiti* jamu, *preboljeti* ranu, *preteći* neprijatelja, *prevaliti* put.

b) *rě>re*

U Čajničkom, Rogatičkom kotaru po pravilu, kao i u drugim ijekavskim govorima, jat iza sonanta *r* daje *e*:

krepost, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška*, *reći* (ČA1, RA2, RA3).

Riječ *krepost* uopće nije zabilježena u kvestionaru ČA1. Pored ovoga, ovdje je važno napomenuti da su u kvestionaru ČA3 pored ekavskih refleksa zabilježeni i jekavski oblici *krepost* / *krjepost*, *krepack* / *krjepack*, *grešnik* / *grješnik*.

gorjeti, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška* (RA1); *gorjeti*, *krepost*, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška*, *reći* (RA2); *gorjeti*, *krjepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška* (RA3); *gorjeti*, *krepost*, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška* (GA1)

U Fočanskom kotaru situacija je, kada je u pitanju zamjena jata iza sonanta *r*, nešto drukčija:

gorjeti, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, *pogrješka* / *pogreška* (FA1); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, *pogrješka* / *pogreška* (FA2); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *pogrješka* (FA3); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, *pogrješka* (FA5); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, ali samo *pogreška* (KA1).

Pored ovih oblika, u kvestionaru FA3 pored gore navedenih jekavskih oblika koji su podvučeni, stoji i oznaka Γ iznad riječi sa ekavskim likom:

goreti, krepost, krepak, grešnik, grehota, pogreška, i što će u naknadnoj dopisanoj bilješci objasniti da se ti oblici pojavljuju u govorima pravoslavaca.

Ovakva situacija zabilježena je i u kvestionaru FA4: *gorjeti, krjepost, krjepak, grješnik, grjehota, pogriješka*, sa također naporednim oblicima: *goreti, krepost, krepak, grešnik, grehota*. U ovom kvestionaru, u vezi s ovim pitanjem nema nikakvih dodatnih objašnjenja.

U Višegradskom kotaru, situacija je na određenim punktovima identična onim specifičnim u drugim ijekavskim govorima, gdje je redovno jat iza sonanta *r* dao *e*: *goreti, krepost, krepak, grešnik, grehota, pogreška* (VA2). U kvestionaru VA3 mješani je ekavsko-jekavski refleks *grješnik, grjehota, pogriješka, goreti, kerpost, krepak*.

U kvestionaru VA1 podvučena su oba lika: *gorjeti / goreti, krjepost / krepost, krjepak / krepak, grješnik / grešnik, grjehota / grehota, pogriješka / pogreška*. Za kvestionar VA4, u kojem inače nije ništa podvučeno, za ovo pitanje dopisana je bilješka: „govore sa je“.

Kratki jat u skevenci *rě* očekivano ima najčešću ekavsku zamjenu, koja ide u prilog dosad opisanom jezičkom stanju ovih govora (sreća, vremena, bregovi)...; međutim i: *brjegovi, brjegova* (up. Halilović, 2005: 35). Jahić navodi specifičnu zamjenu jata na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa u glagolskom obliku *gorjeti*, za koju navodi da je najčešće ekavska (Jahić, 2002: 82).

Kada se govori o liku *goreti*, on se javlja u svim punktovima Čajniča, Rogatice te u dijelu Višegrada, dok se *gorjeti* javlja u Foči. Potvrdu za ovu konstataciju pronašli smo i kod Šurmina, koji je za govore fočanskog kraja zabilježio *gorjeti*, što ide u prilog onome što je zabilježeno i u samoj *Anketi* 1897. Halilović u studiji *Govor grada Sarajeva i bosanski razgovorni jezik* u vezi sa likom *goreti* napominje: „Pojedini ikavizmi i ekavizmi prisutni su u govoru svih: *prigòriti* (mj. *pregorjeti*); *gòrjeti / gòreti / goriti; òstarjeti / òstarjeti / ostariti*“ (Halilović-Tanović-Šehović, 2009: 19).

Valja napomenuti ovdje i činjenicu da je situacija ista u vezi sa sekvencom *rje* i da je ona specifična za fočanske govore, te dio višegradskih govora i onda kad se radi o grupi *rje* van ovoga glagola. Pitanju o raznolikom i neujednačenom refleksu jata u sekvenci *rě* posvećena je posebna pažnja. U knjizi *Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika* ovo pitanje problematizira Vuković (1949: 70–71), pri čemu on prihvata realnu situaciju i daje kao ispravne ne samo oblike *gorjeti, ostarjeti, okorjeti, starješina, starješovati, rječnik, rječca, narječje, korjenit*; dakle *r+je*, već ili *V+rje*, nego uz njih daje i: *protivrječiti, razrješavanje*, ali pored toga i: *grehovati, grehota, greška, grešnica, strelimice, strelica, strelovito, streljač* (Vuković, 1974: 76).

Belić u ovom vidi analogijski proces: „Kratko *ě* iza *r* daje: *mrěža*, *srěsti*, *vrěti*, *brěgovi*, *vrěmena* i sl., ali ipak *grjehòta*, *grjěšan*, *strjèlica*, *gòrjeti*, *stàrjeti* i sl. Uvek uticaj srodne reči sa dugim *ě* : *ije*, koje po odnosu *ije* : *je* u drugim rečima, i ovde pretpostavlja taj odnos“ (Belić, 1960: 93).

Peco stoji na stanovištu da je stanje koje nalazimo u ijekavskim govorima posljedica, prije svega, nedosljedno izvršenog jekavskog jotovanja. Dakle, pojava sekvence *re* umjesto *rě* nije rezultat ispuštanja sonanta *j* iza *r*, niti je svako *rje* u ijekavskim govorima posljedica analoškog uopštavanja sonanta *j* iza *r* (up. Peco, 1977: 259). Takvim stavom Peco se približio onome što je Vuković o ovom problemu pretpostavio – međuglasovnu disimilaciju. U ovom slučaju uzima se u obzir granica sloga koja je mogla biti jedan od faktora koji su utjecali na očuvanje sekvence *rj* u starijoj skupini *rě* (up. Vuković, 1974: 76).

Slabost svih ovih tumačenja je u nesagledavanju cjelokupnog procesa jekavskog jotovanja koji je zapostavljen pod utjecajem, u ovom slučaju odveć istaknutih i neopravdano uopćenih analoških procesa. Stoga, studiozniji pristup u sagledavanju ovog pitanja bilo bi detaljnije bavljenje samim procesom jekavskog jotovanja koje se „ni u drugim slučajevima nije sinhronizovano vršilo, niti je, opet, u podjednakoj mjeri zahvatalo sve pozicije u riječi“ (Peco, 1977: 259).

Ipak, utvrđeno je da se na ijekavskom prostoru kad je u pitanju rasprostiranje sekvence *re* prepoznaju dva osnovna tipa:

1. istočniji govori imaju samo *re*, bez obzira na poziciju koju ima u riječi,
2. zapadniji govori u kojima se pored *re* javlja i *rje* (Peco, 1977: 254).

Materijal koji je u fokusu našega istraživanja svakako bi išao u ovu drugu grupu, budući da je Peco u svom radu istočnohercegovački dijalekt klasificirao u zapadnije govore. U jugoistočnobosanskom govornom tipu *rje* se javlja, doduše ne toliko koliko u samoj istočnobosanskoj ijekavskošćakavskoj govornoj zoni (up. Šurmin, 1895: 189; Brabec, 1957: 52; Brozović, 1966: 133).

Ipak, i ovdje važno je napomenuti da se udio oblika sa sekvencom *rje* i ovdje može podvesti na istočnobosansku matricu, odnosno prisustvo starijih bosanskih osobina u samoj dijalekatskog podlozi ovog govornog tipa.

Kratko *ě* > *i*

Građa iz *Ankete* 1897. godine, ne nudi nam mnogo informacija o ovoj pojavi, tek dva pitanja.

želio, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *io*, *zrio*, *vrio* (ČA1), *želio*, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *io*, *zrio*, *vrio* (ČA2), *želio*, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *zrio*, *vrio* (ČA3), *srio* (FA3), *želio*, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *io*, *zrio* (FA4), *želio*, *vidio*, *letio*,

volio, srio, zrio, vrio (KA1), *želio, vidio, letio, volio* (RA1), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (RA2), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (RA3), *želio, vidio, letio, volio, zrio* (GA1), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (VA1), *želio, vidio, letio, volio, srio, zrio* (VA2), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (VA3).

Kao što vidimo, zabilježeni su sljedeći ikavizmi nastali fonetskim procesom $\acute{e} > i$: *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio*. Kao što vidimo, primjeri zabilježena u *Anketi* tretirali su glas *jat* ispred vokala *o*, pri čemu je on za rezultat imao ikavski refleks *jata*. Ikavska zamjena *jata* u ovim glagolima zabilježena je u svim kvestionarima iz Čajniča, u rogatičkom govoru preovlađavaju ikavski likovi, u dijelu fočanskih govora u kojima se kako se, između ostalog, vidi iz priložene građe javljaju dubletni likovi dok u višegradskom govoru podjednako se javljaju dubletni oblici ikavski i ekavski oblici.

Na prostoru ovog govornog tipa, samo se na dva punkta javlja oblik *prima* (FA1, FA4), dok je na svim drugim *prema*.

Samo na prostoru višegradskog punkta, sudeći prema odgovorima iz *Ankete*, imamo zabilježen ikavski oblik *nisam* (VA1, VA2, VA3). Takav odrični oblik, navodi Jahić (2002: 86), u govorima Srba i Muslimana je običniji.

Jedan broj pitanja u vezi s ikavskim refleksom *jata*, koja su zastupljena u *Anketi* iz 1897. godine, nisu pronašla svoje mjesto među pitanjima u okvirima projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks*. Ipak, građa *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa* nam omogućuje da govorimo o ikavskoj zamjeni *jata* u jugoistočnobosanskom govornom tipu. U ovoj građi najčešće se tretiraju oni ikavizmi koji su nastali fonetskim putem, tzv. fonetski ikavizmi kakav je npr. *sijati*, koji je zastupljen na cijelom istraživanom području ispitivanog govornog tipa. Jahić (2002: 85) također bilježi ovaj oblik. U građi samo na jednom punktu (SK2) zabilježen je ikavizam *sidio*, dok je u svim drugim punktovima taj glagolski oblik podlegao jekavskom jotovanju te glasi *šēdīm*. Pronašli smo i primjera za glagol *vidjeti* u glagolskom pridjevu radnom, a on je na cijelom tretiranom području kao rezultat imao ikavski refleks *vīdio*.

Zaključak

Na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa refleksi *jata* mogu dati različite reflekske. U prvom redu *je*, zatim rjeđe *e* i *i*, te *e* s jotovanim prethodnim suglasnikom. Primjeri u kojima se čuva *je* iza suglasnika *r* su sporadični. Upotreba ekavizma u ovom govornom tipu odgovara stanju u savremenom jeziku, s tim da se u određenim lokalnim govorima javljaju i ekavizmi koji nisu uobičajeni i imaju statut tzv. privremenih ekavizama. Ikavizmi koji se na ovom prostoru javljaju najčešće su uvjetovani fonološkim okruženjem.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

- Anketa *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897). Sarajevo: Zemaljski muzej.
- *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986). Sarajevo: Institut za jezik.

Literatura:

- Belić, Aleksandar (1969). *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I, Fonetika*. Beograd.
- Brozović, Dalibor (1966). „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 2, Zagreb.
- Bulić, Refik (2004). „Ekavska zamjena dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima *Pitanja o govoru prostoga naroda* iz 1897. godine“. *Pismo*, Sarajevo.
- Bulić, Refik (2013). *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglasjkog kraja*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
- Čatović, Haris; Karavdić, Zenaida (2016). „Evaluacija naučnog djela prof. dr. Asima Pece u svjetlu savremenih lingvističkih istraživanja“. Zbornik radova, *Naučni skup „Hercegovački naučnici / znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini“*, Mostar.
- Dešić, Milorad (1976). „Zapadno bosanski ijekavski govori“. *Srpski dijalektološki zbornik XXI*, Beograd.
- Halilović, Senahid (2002). „Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knjiga 8. Sarajevo: Institut za jezik.
- Halilović, Senahid (2005). „Bosanskohercegovački govori“. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo.
- Halilović, Senahid (2009). „Sarajevski govor do kraja XX stoljeća“, u: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Halilović, Senahid (2012). „Bosanskohercegovački lingvistički atlas: Dvije ankete i jedna izoglosa“. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*, Zbornik radova, knjiga 1. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Ivić, Pavle (1956). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Uvod i štokavsko narječje*. Novi Sad.

- Ivić, Pavle (1956). „O nekim problemima naše istorijske dijalektologije. *Južnoslovenski filolog XXI*. Beograd.
- Ivić, Pavle (1962). „Srpskohrvatska dijalektologija u najnovijem periodu“, *Književnost i jezik IX*. Beograd.
- Jahić, Dževad A. (1980). „Iz lovačke terminologije i lovačkog žargona u govoru rogatičkog kraja“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu IX–X*. Sarajevo.
- Jahić, Dževad A.; Tošović, Branko Đ. (1980). „Redukcija i asimilaciona geminacija grupe dn u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i pskovskim srednjoruskim govorima (kontrastivna analiza)“. *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti 13*. Banja Luka.
- Jahić, Dževad A. (1983). „Lovačka leksika i frazeologija u rogatičkom kraju“. *Srpski dijalektološki zbornik XXIX*. Beograd.
- Jahić, Dževad A. (1984). „Izoglosa i faktor međujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije dn> nn, dn’> n’n’, dl>ll u dijalektima slovenskih jezika)“. *Južnoslovenski filolog XL*. Beograd.
- Jahić, Dževad (2002). „Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knjiga 8. Sarajevo: Institut za jezik.
- Karavdić, Zenaida; Čatović, Haris (2016). „Evaluacija naučnog djela prof. dr. Asima Pece u svjetlu savremenih lingvističkih istraživanja“. Naučni skup *Hercegovački naučnici / znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini*. Mostar.
- Milas, Matej (1903). „Današnji mostarski dijalekat“, *Rad JAZU*, knjiga 153. Zagreb.
- Peco, Asim (1967). „Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini“. *Južnoslovenski filolog XXVII*. Beograd.
- Peco, Asim (1977). „Sudbina kratkog ě iza r u ijekavskim govorima štokavskog dijalekta“. *Južnoslovenski filolog XXXIII*. Beograd.
- Peco, Asim (1983). „Govor Podveležja“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knjiga 4. Sarajevo: Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik.
- Peco, Asim (1989). *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd.
- Peco, Asim (2007). *Govor istočne i centralne Hercegovine*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Pujić, Savo (1974). „Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi“, *Radovi I*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Rešetar, Milan (1907). *Der štokavivische Dialekt*. Wien.
- Rešetar, Milan (1942). „Izgovor i pisanje praslavenskog vokala ě u dugim slogovima“. *Rad JAZU*, knj. 272. Zagreb.
- Šator, Muhamed (2004). „Anketa o jeziku“, u: *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914.*, Mostar: Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar.

- Šurmin, Đuro (1894–1895). „Nekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom“. *Nastavni vjesnik III*. Zagreb.
- Vujičić, Dragomir (1974). „Ciljevi i zadaci istraživanja u okviru projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* – sinhronijska deskripcija i odnos prema savremenom standardnom jeziku“, *Proučavanje bosanskohercegovačkih govora – dosadašnji rezultati, potrebe i perspective*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik.
- Vuković, Jovan (1937). „Karakteristične osobine mostarskog govora“. *Glasnik Jugoslavneskog profesorskog društva XVII*, sv. 1 –12. Beograd.
- Vuković, Jovan (1939). „Govor Pive i Drobnjaka“. *Južnoslovenski filolog* 7. Beograd.
- Vuković, Jovan (1964). „Govorne osobine stanovništva Žepe“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija n. s., sv. XIX. Sarajevo.
- Vušović, Danilo (1927). „Dijalekat istočne Hercegovine“. *Srpski dijalektološki zbornik* 3. Beograd – Zemun.

Haris ČATOVIĆ

SHORT JAT (Ê) REFLEXES IN SOUTHEASTERN BOSNIA IN A SURVEY *QUESTIONS ON THE SPEECH OF THE COMMON PEOPLE* (1897) AND COMPLETED QUESTIONNAIRES FOR EXAMINING THE SPEECHES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1975–1986)

This paper deals with the issue of the reflex of the old voice jat (ê) in a short syllable in the area of the southeastern Bosnian type whose base is the East Herzegovinian dialect. The analysis was performed on the basis of the results brought with the surveys *Questions on the Speech of the Common People* from 1897 and the *Bosnian Dialect Complex* (1975–1986). From all these surveys, the results of those points that belong to the southeastern Bosnian type are taken into consideration, namely: Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik, Rogatica, Višegrad, processed within the project *Questions on the Speech of the Common People* (1897) conducted by the National Museum, and completed questionnaires for examinations of Bosnian-Herzegovinian speeches, which were conducted in the area of Čajniče, Goražde, Kalinovik, Rogatica and Višegrad within the project *Bosnian-Herzegovinian Dialect Complex* (1975–1986) under the leadership of the Institute of Language and Literature in Sarajevo, Department of Language.

Key words: *phonetics, phonology, jat, East Herzegovinian dialect, southeast Bosnian speech type, questionnaire*